Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (AIIRJ)
UGC Approved Sr.No.64259
Vol - V Issue-II FEBRUARY 2018 ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

शैक्षणिक ग्रंथालयातील संदर्भ व माहिती सेवांचा अभ्यास

प्रा.विठ्ठल जाधव
ग्रंथपाल
दयानंद वाणिज्य महाविद्यालय, लातूर

सार :

शैक्षणिक ग्रंथालय हे उच्च शिक्षण संस्थेशी संलग्नीत असून ती शालेय अभ्यसक्रमाबरोबर संशोधनास सहाय्य करणारी संस्था आहे. त्यामुळे ज्या संशोधकांनी अभ्यासाकरिता आणि संशोधनाकरिता संशोधन प्रकल्प घेतलेले असतात त्यांना त्यांच्या प्रकल्पाच्या विषयासंबधीची पार्श्वभूमी देणारी माहिती फार मोठया प्रमाणात हवी असते आणि येथूनच विविध सेवांचा उगम सुरू होतो. पारंपारिक ते आधुनिक काळापर्यंत अनेक सेवा दिल्या गेल्या यापैकी आवश्यक सेवांचा अभ्यास प्रस्तुत लेखामध्ये केला आहे.

प्रस्तावना :

ग्रंथालय ही सेवा देणारी संस्था आहे. ग्रंथालयाच्या प्रकारानुसार ग्रंथालयाचे वाचक बदलतात व वाचकांच्या प्रकारानुसार ग्रंथालयाच्या सेवा बदलतात प्रत्येक प्रकारच्या वाचकांच्या गरजा भिन्न असतात. शैक्षणिक कार्याशी अध्ययन, अध्यापन व संशोधन संबंधित असतात. त्यांच्या गरजा प्रामुख्याने अभ्यासक्रमाशी निगडीत असतात. महाविद्यालयीन ग्रंथपालांना आपले वाचक व त्यांच्या गरजा माहित असणे आवश्यक आहे. त्यामुळे वाचकांना समाधानकारक सेवा देता येतात. पारंपारिक ते आधुनिक काळापर्यंत सेवा देण्यामध्ये काळानरूप अनेक बदल होत गेले.

महाविद्यालयीन ग्रंथालयाच्या सेवा :

वाचक आणि त्यांच्या गरजा विचारात घेऊन महाविद्यालीन ग्रंथालय आपल्या वाचकांना पुढील प्रकारच्या ग्रंथालय सेवा पुरवितात.

१. वाचनसाहित्य उपलब्ध करणे
२. संदर्भ सेवा
३. अभ्यासिकेची सुविधा
४. सूची सेवा
५. बहि:शाल सेवा / उपक्रम
६. ग्रंथालय परिचय
७. प्रतिलिपी सेवा
८. आंतर ग्रंथालय देवघेव सेवा
९. कात्रण सेवा

१. वाचनसाहित्य उपलब्ध करणे :

महाविद्यालयीन ग्रंथालयात बसून वाचण्यासाठी तसेच घरी वाचण्यासाठी वाचनसाहित्य उपलब्ध करते. ग्रंथालयाकडे असलेल्या वाचन साहित्याचा जास्तीत जास्त वापर व्हावा व कमी पडत असलेले वाचन साहित्य नव्याने खरेदी करणे.

अ) पाठयपुस्तके : महाविद्यालयीन ग्रंथालय पाठयपुस्तके घरी वाचण्यासाठी देतात. जास्त मागणी असलेल्या व मर्यादित प्रती असलेल्या पाठयपुस्तकांच्या आरक्षणाची सेवा ग्रंथालय उपलब्ध करते.

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (AIIRJ)
UGC Approved Sr.No.64259
Vol - V Issue-II FEBRUARY 2018 ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

''बुक बॅक'' योजने अंतर्गत पाठयपुस्तकाचे संच निवडक विद्यार्थ्यांना वर्षभरासाठी उपलब्ध करते तसेच विद्यार्थ्यांच्या जिज्ञासेपाठी व अधिक माहितीसाठी संदर्भ ग्रंथ ही पुरविले जातात.

२. संदर्भ सेवा :

वाचक आणि ग्रंथालयातील साहित्य यामध्ये ज्या सेवेच्या माध्यमातून परिणामकारकरित्या दुवा साधला जातो ती संदर्भसेवा होय. डॉ.शियाली रामामृत रंगनाथन यांच्या म्हणण्याप्रमाणे,'योग्य वाचकाला योग्य ज्ञानसाहित्य योग्य वेळी मिळवून देण्याबाबत जे व्यक्तिगत साहय ग्रंथालयीन कर्मचाऱ्याकडून दिले जाते, त्याला संदभसेवा असे म्हणतात.'

शीघ्र आणि विलंबित संदर्भसेवेचे प्रकार :

१. प्रतिसादात्मक संदर्भसेवा
२. विचारणापूर्व अथवा अपेक्षित संदर्भसेवा

प्रतिसादात्मक संदर्भसेवा :

विनंती केलेली असेल किंवा विशिष्ट प्रश्नांची उत्तरे शोधण्यासाठी त्याने संपर्क साधला असेल तर अशा प्रकारच्या सेवेला प्रतिसादात्मक संदर्भसेवा म्हणतात.

१. वैयक्तिक भेट
२. प्रतिनिधीची भेट
३. वैयक्तिक दूरध्वनी अथवा ई—मेल
४. लेखी सेदश/लिखीत प्रत्रे/ सोशल मिडीयाच्या माध्यमातून

विचारणापूर्व अथवा अपेक्षित संदर्भसेवा :

विचारणापूर्व संदर्भसेवेमध्ये व्यक्तिशः कुणी विशिष्ट मागणी केलेली नसते तर अशी मागणी येण्यापूर्वीच साधारण कोणत्या स्वरूपाची माहिती, कोणते प्रश्न विचारले जाण्याची शक्यता वाटते याचा अंदाज घेऊन त्या पुरविल्या जातात. त्याला अपेक्षित संदर्भसेवा म्हणतात. अशा संदर्भसेवेमध्ये खालील सेवांचा अंतर्भाव करता येईल.

(अ) विशिष्ट विषयावरील सूची तयार करणे.
(आ) प्रचलित जागरूकता सेवा
(क) वृतपत्र कात्रण सेवा
(ड) प्रकल्पविषयी माहितीच्या फाईल्स
(इ) ग्रंथालय परिचय अथवा वाचक उद्‌बोधन कार्यक्रम.

वाचन साहित्य किंवा माहिती शोधून देण्यासाठी महाविद्यालयीन ग्रंथालय कर्मचारी व्यक्तिगत पातळीवर प्रयत्न करतात. विद्यार्थ्यांना संदर्भग्रंथामधून माहिती शोधून देणे. नेमके वाचन साहित्य सूचविणे इत्यादी सेवांचा संदर्भसेवेमध्ये समावेश होतो.

३.अभ्यासिकेची सुविधा :

विद्यार्थ्यांना ग्रंथालयामध्ये बसून ग्रंथ नियतकालिके वाचता यावीत यासाठी महाविद्यालयीन ग्रंथालय अभ्यासिकेची सुविधा उपलब्ध करते. अभ्यासिकेत अध्यापकाना स्वतंत्र अभ्यासिका उपलब्ध करतात. महाविद्यालयीन ग्रंथालय हे दिवसातून ८ तास उघडे असते तर काही ग्रंथालयातील अभ्यासिका ही सकाळी ८.०० ते रात्री ११.०० वा. पर्यंत उघडी ठेवली जाते.

४.सूची सेवा :

ही सेवा संशोधन करणाऱ्या अध्यापकांना दिली जाते. विशेषतः एम.फिल. व पी.एचडी करणाऱ्या संशोधकांना सूक्ष्म विषयावरील वाचनसाहित्याची परीपूर्णसूची पाहिजे असते.

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (AIIRJ)
UGC Approved Sr.No.64259
Vol - V Issue-II FEBRUARY 2018 ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

५.बहि:शाल सेवा :

वाचकांनी ग्रंथालयाचा जास्तीत जास्त वापर करावा. जे वाचक ग्रंथालयाचा वापर करीत नाहीत त्यांना ग्रंथालयाकडे आकर्षित करण्यासाठी बहि:शाल उपक्रम राबविले जातात. बहि:शाल उपक्रमामध्ये खालील उपक्रमांचा समावेश होतो.

अ) ग्रंथप्रदर्शन :

राष्ट्रीय व सांस्कृतिक कार्यक्रमाच्या निमित्ताने ग्रंथप्रदर्शनाचे आयोजन करणे. सुप्रसिध्द व्यक्तींच्या जयंतीनिमित्तही ग्रंथप्रदर्शन भरविले जाते.

आ) तज्ज्ञांची व्याख्याने :— वाचकांना ग्रंथालयाकडे आकर्षित करण्यासाठी नवीन विषय, तसेच पुस्तकांवर बोलू काही अशा विषयावर व्याख्यानाचे आयोजन करावे.

६.ग्रंथालय परिचय :—

महाविद्यालयामध्ये नव्यानेच प्रवेश घेतलेल्या विद्यार्थ्यांना महाविद्यालयीन ग्रंथालयाबद्दल काहीच माहिती नसते. ग्रंथ कोठून घ्यावा, एका वेळेस किती ग्रंथ घरी वाचण्यासाठी मिळतात. ग्रंथालय कोणकोणत्या सेवा देते. मुक्तव्दार म्हणजे काय, बुक बँक योजना कोणासाठी आहे. संदर्भ ग्रंथ कोठे आहेत. इत्यादी अनेक प्रश्न वाचकांच्या मनामध्ये असतात. या प्रश्नांची उत्तरे ग्रंथालयाच्या नवीन वाचकांना मिळावीत. वाचकांना ग्रंथालयाबद्दलची किमान माहिती व्हावी या हेतूने महाविद्यालय ग्रंथालय परिचय कार्यक्रमाचे आयोजन करते.

महाविद्यालयीन ग्रंथालयाचे विभाग, कार्य सुविधा नियम याची वाचकांना माहिती मिळावी यासाठी ग्रंथालय परिचय कार्यक्रम राबविला जातो.

७.प्रतिलिपी सेवा :

बऱ्याच वेळा वाचकांना संदर्भ ग्रंथातील /नियतकालिकातील निवडक मजकूर वाचकांना पाहिजे असतो. तो मजकूर झेरॉक्स करून देण्याची सुविधा महाविद्यालयीन ग्रंथालय पुरवितात. तसेच मागील प्रश्नपत्रीकांच्या झेरॉक्स ही पुरवितात.

८.आंतरग्रंथालय देवघेव सेवा :

कोणतेही ग्रंथालय स्वयंपूर्ण नसते. प्रत्येक विषयाचे आंतरशाखीय संबंध दिवसेंदिवस वाढत आहेत. महाविद्यालयामध्ये अध्यापनाचे विषय वाढत आहेत. वाचकांच्या गरजेमध्ये विविधता येत आहे. अशा परिस्थितीत महाविद्यालयीन ग्रंथालय केवळ आपल्याकडील वाचन साहित्याच्या आधारावर वाचकांच्या गरजा पूर्ण करू शकत नाहीत. वाचकांच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी काही वाचन साहित्य इतर ग्रंथालयाकडून उसनवार आणावे लागते. आंतरग्रंथालय देवघेव सेवा देण्यासाठी संघतालिका आणि ग्रंथालय जाळयांची मदत घेतली जाते.

९.कात्रण सेवा :

प्रचलित दैनंदिन घडामोडी बाबत माहिती प्रथम वर्तमानपत्रामध्येप्रकाशित होते. तसेच स्थानिक विषय, व्यक्ति, घटना यांची प्रचलित माहिती फक्त वर्तमान प्रत्रात प्रकाशित होते. ही माहिती एकत्रीतपणे त्वरित वाचकांना देता यावी यासाठी कात्रण सेवा दिली जाते.

१०.मुक्त व्दार सुविधा :

वाचकांना त्यांच्या आवडीच्या विषयावरील अनेक ग्रंथांची पाहणी करून त्यांना योग्य तो ग्रंथ निवडणे शक्य व्हावे यासाठी मुक्तव्दार सुविधा पुरविली जाते. मुक्तव्दार पध्दतीमध्ये महाविद्यालयीन ग्रंथालये अध्यापकांना आणि पदव्युतर वर्गाच्या विद्यार्थ्यांना ग्रंथालयातील कपाटाजवळ जाऊन पाहिजे तो ग्रंथ पाहण्याचे, निवडण्याचे स्वातंत्र देतात.

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (AIIRJ)
UGC Approved Sr.No.64259
Vol - V Issue-II FEBRUARY 2018 ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

ग्रंथालयातील माहिती सेवा :

याव्यतिरिक्त ग्रंथालयाच्या प्रकारानुसार अनेक वेगवेगळया सेवा दिल्या जातात. वाचकांनी चोरून नेऊ नयेत म्हणून एकेकाळी ग्रंथालयातील पुस्तके साखळीने बांधलेली असत. पुस्तकांच्या कपाटाशी जाऊन वाचकांनी पुस्तके हाताळू नयेत म्हणून वाचकांना कपाटापर्यंत जायला प्रवेश बंद होता. या साखळी बंद आणि प्रवेश बंद जमान्यातून आजचा मुक्त प्रवेश आणि अमर्याद माहिती सेवेच्या जमान्यापर्यंत पोहोचली आहेत. अमर्याद ग्रंथांच्या संग्रहातून आपल्याला हवी ती माहिती शोधण्यासाठी तासनतास घालवावे लागत. एकाकी प्रयत्न करणाऱ्या वाचकाकडे निष्क्रियपणे पाहत राहणारे कर्मचारी हे समीकरण आता इतिहासजमा झाले आहे.'ग्रंथालय म्हणजे ग्रंथांचा मोठा संग्रह' हे समीकरण आता बदलले असून 'माहितीच्या उगम स्थानापासून तिच्या योग्य त्या उपयोजकापर्यंत तिचा प्रवास त्वरेने आणि सहजगत्या कसा होईल या कार्यात मग्न अशी यंत्रणा म्हणजे ग्रंथालय' अशी नवी संकल्पना आता सर्वमान्य झाली आहे. म्हणूनच आज केवळ 'ग्रंथालय सेवा' हा शब्द प्रचलित नसून ग्रंथालय आणि माहितीसेवा हा शब्दप्रयोग रूढ झाला आहे.

माहिती प्रसारणातील विविध सेवा :

१. प्रलेखन आणि माहिती केंद्र
२. निर्देशन आणि सारसेवा
३. ऑन लाईन — डेटाबेस सर्व्हिसेस
४. माहिती विश्लेषण केंद्र
५. रेफराल सेंटर्स.

माहिती विश्लेषण :

एखदया निश्चित केलेल्या ज्ञानक्षेत्रातील माहितीचे निर्देशन सारलेखन, भाषांतर, परीक्षण, संकलन आणि मूल्यमापन करणाऱ्या संस्थेला माहिती विश्लेषण केंद्र असे म्हणतात.

महिती सेवांचे स्वरूप :

१. प्रचलित जागरूकता सेवा ;ब्ैद्ध
२. माहितीचे निवडक प्रसारण ;क्प्द्ध
३. निर्देशन आणि सारसेवा
४. ज्ञान साहित्य शोध
५. संदर्भसेवा
६. भाषांतर सेवा
७. प्रतिरूपलेखन सेवा ;त्मचतवहतचीलद्ध

ग्रंथाची देवघेव हे ग्रंथालयाचे प्रमुख कार्य आहे. वाचक मग तो सामान्य असो किंवा संशोधक असो दोघांनीही ज्ञानार्जनात स्वतः पुढाकार घेऊन मदत करणे हे आधुनिक ग्रंथालयाचे परम कर्तव्य होय. अगाध ग्रंथ भांडारातून वाचकांना ग्रंथ उपलब्ध करून देण्याचे कार्य ग्रंथपालास करावे लागते कर्तव्य आणि सहाय्य या दोन विचारसरणीतून संदर्भसेवेचे उगम झाला. संगणक व इंटरनेट च्या माध्यमातून नवनवीन सेवा उदयास येवू लागल्या पुस्तके इ स्वरूपात प्रकाशित होवू लागली. नॅशनल डिझीटल लायब्ररी ऑफ इंडिया, व एन—लिस्ट ;छथ्स्प्ठछम्द्ध च्या माध्यमातून डिझिटल स्वरूपात लाखो ग्रंथ व नियतकालिके वाचकांना उपलब्ध झाली. तसेच जेस्टॉर, स्कोप, लिस्टा

स्पेजं आणि क्व।श्र ;क्पतमबजवतल वि व्चमद ।बबमे श्रवनतदसेद्ध त्याचप्रमाणे ई–स्त्रोतावर कार्य करणाऱ्या J-Gate पोर्टल ऑनलाईन ई–स्त्रोत

1. EBSCO Database
2. Elsevier's Science Direct
3. Emerald Full Text lwphc/n vkWuykbZu L=ksr
4. Engineering Village-Compendex
5. Engineering Village- Inspec
6. Web of Science
7. Scifinder Scholar and Chemical Abstract
8. Inian Standards
9. Indian Patents

त्या अनुषंगाने दिल्या जाणाऱ्या सेवा डिझीटल स्वरूपात वेब तंत्रज्ञानाच्या आधारे मोठया प्रमाणात दिल्या जात असून शैक्षणिक ग्रंथालय ही येणाऱ्या बदलांना सामोरे जाण्यासाठी सज्ज आहेत ही आनंदाची व समाधानाची बाब आहे.

संदर्भ ग्रंथसूची :

१) फडके द.ना. : ग्रंथालय संगणकीकरण आणि आधुनिकीकरण, पुणे, युनिव्हर्सल प्रकाशन: २०१५
२) पवार एस.पी. आणि इतर : ग्रंथालय व माहितीशास्त्र, कोल्हापूर, फडके प्रकाशन, २००५
३) करमरकर, प्रकाश : ग्रंथालयीन संदर्भसेवा, पुणे, युनिव्हर्सल प्रकाशन, २०१२
४) Janakiraman, C.: Digital Library, Pacific Book International Publication, Delhi:2011
५) Davies, Dombro L.: Research Techniques in Library and Information Science. Random Publication :2013

Websites :-

1. https://www.oclc.org/en/academic.html
2. https://en.wikipedia.org/wiki/Academic_library